

Individualizace v environmentální perspektivě: sociologické rámování mění pohled a plodí otázky*

HANA LIBROVÁ**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

Individualisation from an Environmental Perspective: How Sociological Framing Alters Outlooks and Generates Questions

Abstract: This article inquires into the connection between individualisation and environmental issues. Following an introduction to the topic in the opening of the article in chapters II and III the author provides a definition of some basic concepts and asks whether and how the relationship between individualisation and environmental issues is reflected in sociological literature. In chapter IV the author formulates a general framework that in chapter V gives insight into the inconsistent conception of individualisation in environmental ideologies. The article closes with chapter VI, in which, with the aid of a theoretical sociological framework, the author formulates some themes for studying the environmental aspects of the individualised lifestyle.

Keywords: individualisation, environmental ideology, way of life, reintegration.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2010, Vol. 46, No. 1: 125–152

I. Úvod

Tento text se zajímá o souvislost mezi individualizačními procesy a environmentálními problémy. Konstatuje, že sociologie se doposud této látce systematicky nevěnovala. Hledá tedy adekvátní rámování ve čtyřech klasických a současných sociologických teoriích, které se zabývají individualizací obecně.

Vztah mezi individualizací a environmentálními otázkami není dost promyšlen ani v odborných environmentálních studiích. Pokud se nad individua-

* Stať vznikla jako součást projektu Grantové agentury ČR „Individualizace životního způsobu v environmentální perspektivě“, který je evidován pod číslem 403/07/0804. Děkuji Janu Kellerovi za kolegiální ochotu, s nímž přečetl rukopis této statě, upozornil mne na diskutabilní místa a na zajímavé podněty současné sociologie. Mé díky patří i Vojtěchovi Pelikánovi a Lukáši Kalovi, studentům environmentálních studií. Děkuji jim za literární tipy, na něž připadli díky zběhlosti v práci na internetu, za podrobné rešerše odborných časopisů, za vytvoření slovníčku synonym a antonym individualizmu a za pomoc při technickém dokončování četných verzí tohoto textu.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: prof. RNDr. Hana Librová, CSc., Katedra environmentálních studií, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Joštova 10, 602 00 Brno, e-mail: librova@fss.muni.cz.

lizací zamýšlí některý z proudů environmentální ideologie, pak označuje environmentalistické přístupy jako antiindividualistické. Jde o obecná vyjádření, většinou se odvolávající na holistickou podstatu přírody. Hledají-li však environmentalisté konkrétní příčiny environmentálních problémů a možnosti jejich řešení, je jejich postoj k individualizaci rozporný. Na jedné straně ve shodě s obecnými proklamacemi tvrdí, že individualizace ekologické problémy prohlubuje. Na druhé straně vidí environmentalisté řešení v odpovědném chování jednotlivců; environmentální výchova je z velké části postavena na názoru: „každý musíme začít u sebe“.

Text ústí do formulace environmentálních témat a otázek pro empirické výzkumy individualizace životního způsobu.¹ Základní argument zní: vedle environmentálně negativních důsledků individualizace existují i efekty příznivé. Hned nás napadnou dva typy pokusů o ekologicky příznivý individualizovaný životní způsob, „záměrná skromnost“ a „dobrovolná skromnost“. Jejich omezený význam pro řešení environmentálních problémů nespočívá jen v malé aktuální četnosti. Racionální snahy o záměrnou změnu životního způsobu, zakotvené ve starých hodnotách (*Lebensführung* – Weber), v pozdně moderní společnosti ještě dál ochabují. Intuitivní snaha o „dobrovolnou skromnost“ a s ní spojený „zelený životní styl“ (*Lebenskunst* – Goethe, Foucault) se stává módou, obsahující četná environmentální rizika.

Text klade i otázky týkající se šíření individualizovaných ekologicky příznivých snah v pozdně moderní společnosti. Další úvahy se týkají paradoxu kolektivistické povahy ekologicky příznivých životních stylů, ekologických hnutí a komunit, která je výsledkem pokročilého stadia individualizace.

II. Individualizace, individualismus, individualita – základní vymezení pojmů

Pustit se do bádání o *individualizaci* znamená vypravit se do oblasti, která je bezbřehá,² vystavit se svodu obsáhlého definování, třídění pojmů a vytváření jejich systémů. V případě našeho tématu, které se má zabývat souvislostmi s *environmentálními problémy* a s *životním způsobem*, fenomény ještě širšími a pojmy ještě

¹ Téma životního způsobu se nám pro zkoumání vztahu mezi individualizací a environmentálními problémy jeví jako vhodné, a to ze dvou důvodů: Za prvé proto, že životní způsob představuje, na rozdíl od sféry technologické, makroekonomické nebo politické, oblast relativně (!) svobodné volby jednotlivce. Za druhé proto, že při vhodném metodologickém uchopení nevyjadřuje jen postoje, resp. demonstrované názory, ale vztahuje se k reálnému chování.

² Individualizace je i tématem filozofickým, politologickým, historickým, psychologickým, ekonomickým, religionistickým a teologickým. Ba dokonce je třeba uznat jeho relevanci i v rovině antropologické, sociobiologické a evoluční. Šíře tématu je dána také tím, že individualizace je proces, který úzce souvisí s věčnou otázkou lidské svobody.

vágnějšími, je toto úskalí dokonce výraznější. To je důvod, proč se omezíme na nezbytné vstupní vyjasnění základních pojmů.

Individualizace vyjadřuje proces změny ve vztahu jedince a společnosti. V sociologii bývá definována jako přechod od tradiční, převážně zemědělské pospolitosti ke společnosti průmyslové. Uvolňovaly se při něm sociální role a pevné kulturní normy spojené s třídou, pohlavím, náboženstvím a lokalitou. Rostla osobní svoboda jednotlivce a možnost jeho voleb, život se stal otevřenějším a pružnějším. Zároveň však individualizace znamenala ztrátu opory, která spočívala v tradičních solidárních vazbách. Zřetelné sociální vztahy byly nahrazovány abstraktní sociální strukturou a nepřehlednými mechanismy.

Klasické sociologické vymezení individualizace se vztahuje zejména k proměnám společnosti v 18. a 19. století. Ve 20. století nabyla individualizace nových podob a její proměny pokračují. Za její nejnápadnější současné projevy bývá považován vznik často světově založených sítí, prohlubující se atomizace rodin a početní růst domácností jednotlivců, změny v povaze práce, rostoucí nároky na spotřebu hmotných statků i na způsob trávení volného času. Podle některých autorů však individualizační proces neplatil a neplatí ve společnosti všeobecně, a v současné době dokonce slábne [viz např. Lipovetsky 1999; Maffesoli 1996].

Naše úvahy není možné vztahovat k celému spektru sociologických přístupů a k celému zástupu sociologů věnujících se teoriím individualizace. Pro hledání environmentálních souvislostí jsme se nechali inspirovat pojetím M. Webera, G. Simmela, M. Foucaulta a ze současných autorů myšlením Z. Baumana, U. Becka, E. Beck-Gernsheimové, J. Kellera, S. Lukese, M. Maffesoliho. Významná pro nás byla zejména rozsáhlá studie o individualizaci M. Schroera, který se pokusil ve spleti sociologických teorií individualizace vytvořit přehledný systém.

K hledání environmentálních souvislostí individualizace je nezbytný pohled historický.³ Historikové, podobně jako filozofičtí etikové, častěji než o in-

³ Dosavadní historické zkoumání ukazuje, že zrození zájmu o přírodu jako hodnotu nezávislou na lidském užitku a zrození ochrany přírody nemělo kolektivní ani institucionální povahu. I když se často odvolávalo na konzervativní hodnoty, bylo pevně spojeno se zrodem a rozkvětem individualizmu, či jeho variantou, která bývá označována jako subjektivismus. Není náhodné, že se zájem o přírodu, zejména o krajinu jako estetický fenomén, vynořoval v dobách poklesu zájmu o věci veřejné, například v privatizujícím se světě helénistického období antiky [Bednaříková 2008; Kysučan 2007] a u velkých individualistů renesance [Burckhardt 1913]. Naplno se spojení individualizmu s estetickým oceňováním přírody projevilo v romantismu rousseauovského rodu a v romantismu německy hovořících zemí. Česká kulturní historie 19. století nabízí dva typy pojetí přírodních krás [Librová 1988]. Krajně individualizované pojetí krajiny jako zrcadla lidských citů (Mácha) a pojetí krajiny jako symbolu vlasti ve službách vlasteneckého usilování (Kollár, Tyl). I ve druhém případě, v němž byla subjektivistická nota utlumena a zájem o přírodu byl spojen s kolektivistickým angažováním a chováním, sotva můžeme hovořit o tradičním pospolitostním chování. Spíš bychom mohli hovořit o raných projevech reintegrace, u jejichž zrodu stály výrazně individualizované osobnosti. Podobná ambivalence platí pro jiné formy skupinového zájmu o přírodu, pro dobrovolnou ochranu přírody a okrašlovací a turistické spol-

dividualizaci hovoří o *individualismu*,⁴ fenoménu s individualizací pevně spojeném.

Existuje množství definic individualismu. Jejich společným jmenovatelem je vyjádření, že individualismus je postoj, představa či názor, podle něhož má jednotlivec větší význam než jakýkoliv kolektivní útvar. Spíše než obecná definice individualismu je pro empirické bádání plodnější vymezení enumerativní, například v pojetí S. Lukese [Lukes 2006].⁵ Je postaveno na historicky a kulturně formovaných sémantických dimenzích. Podle Lukese je individualismus koncept vyjadřující jedinečnost a důstojnost jedince, autonomii rozhodování, soukromí, seberozvoj, hovořit je možné o individualismu ontologickém, politickém, ekonomickém, náboženském, etickém, epistemologickém a metodologickém. Lukes se věnuje zejména prvním čtyřem dimenzím, těm stránkám individualismu, které bychom mohli označit jako *individualita*.

Někteří sociologové zdůrazňují odlišnost pojmů *individualismus* a *individualizace* [např. Beck, Beck-Gernsheim 2002: 202], přičemž pojem „individualizace“ spojuje s objektivně probíhajícími procesy moderní společnosti; spíše než postavení a vlastnosti jedince má vyjadřovat strukturální transformaci sociálních institucí. Je však příznačné, že po tomto přísném rozlišení často v tomtéž textu autoři sami užívají oba pojmy ve shodném nebo podobném významu, např. Beck píše v pojednání o individualizaci o kooperativním či altruistickém individualismu [tamtéž: 211–212]. Bez ohledu na úvodní proklamace je individualizace většinou implicitně chápána jako *proces vedoucí k individualismu*, případně k formování *individuality*. Ukazuje se, že striktní oddělování těchto pojmů je neživotné, že je užitečné odvozovat jejich užívání z kontextu.⁶

ky, které se rodily na konci 19. a na začátku 20. století. Do jejich čela se stavěly vzdělané osobnosti, výrazně již vydělené z venkovských pospolitostních poměrů. Na individuální, privátní emoci soucitu, připusťme, často sentimentu, byly postaveny první spolky na ochranu zvířat [Librová 1987].

⁴ Pro sociologické poznávání je významné i to, že se slovem „individualismus“ se dnes běžně setkáváme v obecné řeči – fakt, který by měl brát v úvahu empirický výzkum.

⁵ Je příznačné, že Lukes, jehož práce o individualismu jsou často citovány, sám obecnou definici neuvádí. Konstatuje, že jde o pojem, který zahrnuje širokou varietu významů [Lukes 2006: 1]. Také definice uváděná českým *Velkým sociologickým slovníkem* [Linhart, Petrušek, Vodáková, Maříková 1996] má spíše enumerativní charakter.

⁶ Tím otázky spojené s terminologií nekončí. Nechce-li badatel ztratit smysl pro šíři pojmů *individualizace* a *individualismus* a chce-li si zachovat jemnou rozlišovací schopnost, měl by být při studiu pozorný i vůči takovým pojmům, jako je atomizace, autenticita, dezintegrace, egoismus, hédonismus, identita, intimismus, libertinství, narcisismus, odcizení, odcizení místu, privatizace života, sebe prezentace, seberealizace, sebeuvědomění, sebezájem, subjektivismus/subjektivizace, ztráta domova. Inspirativní mohou být i antonyma, např. altruismus, kolektivismus, komunismus, komunitarismus, mutualismus, participace, reintegrace, sdílení, socialismus, solidarismus, společenství.

III. Obsahuje sociologické pojetí individualizace environmentální hledisko?

Individualizace patří, vedle funkční diferenciaci, vytváření vysoce složitých, abstraktních struktur a generalizace společenských vztahů, k charakteristickým procesům moderní společnosti⁷ [Keller 2004: 15]. Bauman dokonce považuje označení „moderní individualizace“ za pleonazmus: „mluvit o individualizaci a o modernitě znamená hovořit o shodné sociální situaci.“ [Bauman 2002: xv] Chápeme-li environmentální problémy jako důsledek fungování moderní společnosti, je zřejmé, že mezi nimi a individualizací existuje významná souvislost.

Pro pochopení této souvislosti se tak jeví jako nejvhodnější přístup vědy zabývající se moderní společností, tedy sociologie. Mohli bychom očekávat, že vztah mezi environmentálními otázkami a individualizací bude sociology již na obecné úrovni řešen a že máme na čem stavět, zajímá-li nás, jaké jsou konkrétní environmentální souvislosti individualizovaného životního způsobu.

Naše předběžné studium současné sociologické literatury⁸ však ukázalo, že tomu tak není. Je z něho patrná vzácnost a epizodičnost sociologického zkoumání vztahu individualizace k environmentálním otázkám. Pokud přímé vyjádření vztahu mezi individualizací a environmentálními problémy v sociologické literatuře nacházíme, není systematické a je spíše implicitní – například v sociální ekologii Murraye Bookchina [Bookchin 1980].

Hledáme-li v sociologické zahraniční literatuře zmínky o vztahu individualizace a environmentálních problémů, je nám nápadné, že se autoři bez hlubšího rozboru spokojují s odvoláním na U. Becka. Tyto odvolávky přitom nejsou zcela na místě. Ulrich Beck, jako jeden z nemnohých sociologů, se nad environmentálními otázkami zamýšlí; riziková společnost a individualizace skutečně jsou jeho dvě velká témata. Obě byla přijata světovou sociologií se zájmem, ale ani jejich autor, ani akademická obec je doposud explicitně nepropojili. Beckova monografie *Individualization* [Beck, Beck-Gernsheim 2002] se zabývá souvislostmi mezi individualizací a četnými sociálními fenomény, např. rodinou, porodností, chudobou a bohatstvím, statusem a třídami. Vyjadřuje názor, že jednotlivci „lidé jsou lépe adaptováni na budoucnost než sociální instituce a jejich představitelé.“ [tamtéž: 162]⁹ Jak však prozrazuje i rejstřík, environmentální téma je v knize zmíněno pouze letmo na jednom místě [tamtéž: 45].¹⁰

⁷ Stranou nyní nechejme již zmíněnou existenci historicky starších forem individualizace.

⁸ Abychom získali věcný doklad, prošli jsme názvy textů, klíčová slova a abstrakty *Sociologického časopisu / Czech Sociological Review* 2001–2007 a existující elektronické databáze časopisů *Journal of Sociology*, *The British Journal of Sociology*, *American Sociological Review*, *The American Journal of Sociology*. O nálezech podrobněji referují V. Pelikán a H. Librová v *Sociálních studiích* [Pelikán, Librová 2009].

⁹ Beck vyjadřuje tento názor na obecné rovině, nevztahuje jej explicitně na environmentální oblast.

¹⁰ Další zmínka, úvaha o „ekologické republice“ [Beck, Beck-Gernsheim 2002: 188], se environmentálních otázek vlastně netýká.

Také v české sociologii je environmentalisticky zaměřené téma individualizace zastoupeno jen nepřímou, například v textech Jana Kellera a Olega Sušy. Keller [např. 2004] se jím zabývá převážně jako vedlejším motivem reflexe moderní společnosti, přičemž se kriticky zaměřuje na ekologicky riskantní konzumní aspekt individualizace. Má blízko k názoru de Tocquevilla [Tocqueville 1992], podle něhož je jednotlivec největším nepřítelem občana. Rovnost, která se může jevit jako nebývalá svoboda, lidi ve skutečnosti izoluje, postupně oslabuje a paralyzuje jejich aktivitu; izolovaní jedinci jsou k dění ve společnosti lhostejní a skeptičtí. Politická moc tohoto cíle dosahuje lákadlem blahobytu a příslibem péče. Identitu, o kterou jedinec přišel v procesu individualizace, si vytváří náhradně s pomocí konzumu. Protože je potvrzování vlastní identity proces, který nikdy nekončí, znamená podle Kellera trvalý impuls k ekologicky riskantnímu růstu spotřeby.

Oleg Suša [1997] se zamýšlí nad individualizací z hlediska utváření odpovědnosti člověka/společnosti za životní prostředí. Také z jeho rozboru plyne, že individuální etické volby nemohou být významné ve změně chování společnosti vůči přírodě. Zdůrazňuje závislost rozhodování a chování jedinců na širokých sociálních kontextech.

Pokud bychom byli ochotni rozšířit obor sociologie i na sociobiologické studie, pak v nich určité tematické náběhy, vyjadřující se v environmentálních souvislostech o individualismu, najít můžeme. Autoři, převážně biologové, píší o environmentálních dopadech chování jedince na přírodu jako o nepřekvapivých důsledcích imperativu sobeckého genu [např. Ridley 2000].

Absence systematických sociologických pojednání o vztahu mezi individualizací a environmentálními otázkami zřejmě není náhodná, je naopak příznačná. Potvrzuje názor, který obecně poukazuje na obtíže při spolupráci sociologie a environmentálních disciplín.¹¹

Podobně chudé nálezy přinesla sonda v odborné literatuře psané z environmentalistických pozic.¹² Zmíníme se o ní ve IV. oddíle.

¹¹ Důvod je známý: tkívá v historických a společenských okolnostech vzniku a rozvoje sociologie jako vědy. Otázkami životního prostředí, a vlastně nepřímou i souvislostmi s individualizací, se klasicky zabývá sociologie města; jde však o jinou tematickou oblast, než která je dominantní v dnešních environmentálních studiích, orientovaných k ohrožení přírody.

¹² Častěji se individualizací, přesněji individualizmem, zabývají texty vyjadřující náhled environmentální ideologie.

IV. Čtyři referenční rámce

Pro přemýšlení nad environmentálními souvislostmi individualizace jsme z početných sociologických teorií vybrali čtyři koncepty klasických a současných autorů,¹³ které ve stručné a vědomě zjednodušené podobě použijeme jako referenční rámce našich úvah.¹⁴

R1) Kvantitativní individualizace – kvalitativní individualizace, jedinec ohrožený – jedinec nebezpečný

Inspirativní pro nás bude Simmelovo rozlišování kvantitativní a kvalitativní individuality [Simmel 1922: 541–543]. Kvantitativní individualita/individualizace¹⁵ není výsledkem záměru jedince. Je důsledkem nivelizace životních podmínek a sociální mobility. Vznik *kvantitativní individuality* byl charakteristický pro francouzské poměry 18. století, v nichž byl proces individualizace ztotožňován se svobodou a rovností. Jedinci se vymaňovali ze stavovských, církevních, ekonomických a sociálních vazeb. Formovala se rovnocenná, leč izolovaná, často bezradná a stále více si podobná individua.

V moderní společnosti je jednotlivec vystaven novým formám společenské kontroly, stává se obětí nových závazků a manipulací. Je kolečkem mašinérie, které je trvale normováno a kontrolováno. Spontaneita a kreativita je potlačena. Kdysi jedince poutala tradiční pospolitost, dnes jej svírá „ocelová klec“ [Weber 1922] mocenských institucí.¹⁶

Bezmoc jedinců, manipulovaných anonymními mocenskými strukturami a nabídkou konzumu, je velkým tématem kritiků moderní společnosti. Jmenujme aspoň T. W. Adorna, Z. Baumana, M. Horkheimera, E. Fromma, H. Marcuseho, D. Riesmana a našeho J. Kellera. Podle těchto autorů vlastně v procesu modernizace o individualizaci v pravém smyslu nejde. Tam, kde Simmel píše o kvantitativní individualitě, píše Adorno a Horkheimer příznačně o *pseudoindividualitě* [Adorno, Horkheimer (1971) 2009: 139] a M. Schroer [2001] o *ohroženém jedinci*.

¹³ Tyto koncepty nemůžeme navzájem čistě odpreparovat; v některých ohledech se nutně přibližují a doplňují.

¹⁴ V dalším textu budeme vztah k těmto teoretickým rámcům připomínat symboly R1–R4 uvedenými v závorce.

¹⁵ Stejně jako M. Schroer [2001] si dovolíme vztáhnout Simmelova adjektiva i na individualizaci. Jak jsme zdůvodnili v pasáži vymezující pojmy, chápeme zde i v dalším textu s určitou licencí individualitu (a individualismus) jako výsledek procesu individualizace.

¹⁶ Pro pochopení vzniku ohroženého jedince v kapitalistické společnosti, formované vlivem protestantismu, mají klíčový význam studia Maxe Webera. Společným rysem reformovaných náboženství je racionalismus a důraz na jedince. Poté, co byl svět rituálů rozrušen a vytratila se úleva zpovědi, byl jedinec ponechán sám sobě. Odpovědí na otázku po smyslu individuální existence, důkazem boží přízně, mohl být jen úspěch v práci. Jakmile se však kapitalismus zbavil náboženského a etického základu, stal se „ocelovou klecí“ [Weber 1922].

Kvalitativní individualita je výsledkem vědomé a záměrné snahy jedince distancovat se od společnosti. Charakteristické je její spojení s romantismem 19. století, kdy se výrazně utvářela v německy mluvících zemích.¹⁷ Jedinec se chce lišit od jiných, „být svůj“, následovat vlastní sklony nezávisle na druhých; ve své jedinečnosti je neopakovatelný, nezaměnitelný, důstojný. Kvalitativní individualizace znamená důraz na sebeřízení, seberozvoj a nárok na soukromí. V tomto smyslu je i významným tématem psychologickým. V rovině ontologické a gnozeologické je spojena s názorem, že jedinec není sociálně či geneticky determinován a že jej není možné redukovat na sociální, biologické a mechanické procesy; význam mají jeho osobní hodnoty.

É. Durkheim, T. Parsons a N. Luhmann zdůrazňují, že sílí proces tohoto druhu individualizace přináší anomická rizika, nebezpečí pro společenský řád. Jejich teoretické interpretace označuje M. Schroer, v protikladu s *ohroženým jedincem* kvantitativního individualizmu, heslem *nebezpečný jedinec*.

Četní autoři hledají cestu, jak zmírnit rizika „ocelové klece“ (důsledku kvantitativní individualizace) na straně jedné, a nebezpečí anomie (plynoucí z individualizace kvalitativní) na straně druhé. Prudké individualizaci, sobeckému „divokému individualizmu“, je třeba postavit hráz ve formě sociálních norem a hodnot, vedoucích k „morálnímu“ individualizmu. T. G. Masaryk klade důraz na rozlišení mezi krajním individualizmem Stirnerovým a „mírným“, „filosofickým“, „éthickým“ individualizmem [Masaryk 1945: 23–34].

R2) *Lebensführung – Lebenskunst*

Náš druhý sociologický rámec má pro téma životního způsobu, k němuž se orientuje tento článek, zvláštní relevanci. Týká se dvou způsobů, jimiž se může jedinec osvobodit z „ocelové klece“, z pout, kterými ho svazuje moderní společnost. S určitou licencí řečeno, jde vlastně o cestu, o životní způsob, jímž může být simelovská individualita kvantitativní nahrazena individualitou kvalitativní.

Člověk žijící v moderní společnosti je každodenně vystaven vážnému nebezpečí zploštění, zpovrchnění, jehož si není vědom, či spíše které ani vidět nechce. M. Weber soudí, že jedinec by neměl skutečnosti unikát, prchat před ní, měl by napětí mezi jejími rozpornými hodnotami heroicky vydržet.¹⁸ Weber se přimlouvá za hodnotově racionální jednání, za systematické, metodické řízení životního běhu, které označuje jako *Lebensführung*. *Lebensführung* nespočívá v přímém zájmu o vlastní Já; *heroické individuum* vytváří osobnost, pevnou identitu oklikou, prostřednictvím obětavé a cílevědomé „služby věci“. Na základě rozvahy dokáže odolávat vnějším okolnostem, ale i vnitřní pudovosti, subjektivitě a iracionálním

¹⁷ V části I. jsme se již zmínili o starších formách kvalitativní individuality na rozhraní klasičského a helénistického období antické společnosti a v kultuře renesance.

¹⁸ Slovo „vydržet“ – „aushalten“ je podle M. Schroera [Schroer 2001: 33] stále se vracející topos Weberových spisů.

vášním „přirozeného“ člověka [Weber 1922: 158–163]. M. Schroer [2001: 28] tento přístup výstižně charakterizuje jako *homeopatickou terapii*: patologie moderního světa mají být zvládnuty jeho vlastními prostředky, tj. racionálně a metodicky a na základě renesance starých hodnot a ideálů.

Jiná cesta, jak uniknout z „ocelové klece“, by mohla podle Schroera [tamtéž] spočívat v *alopatické terapii* odmítající moderní racionalitu a staré hodnoty. Cesta *umění žít*, *Lebenskunst*, je model životního způsobu, který spočívá v pojetí života jedince jako uměleckého díla. *Ars vivendi* kyniků, epikurejců a skeptiků, představitelů hédonistické filozofie, spočívala na moudré umírněnosti. V klasickém pojetí není hédonismus projevem bezuzdného požitkářství či spotřeby; umění života přináší individuální štěstí, spočívající v rozumném užívání tělesných a duševních slastí. Velkým tématem se stal *Lebenskunst* poté, co je díky dílu J. W. Goetha *Viléma Meistera léta učednická* přijali a rozvinuli romantikové.¹⁹

Slavným zastáncem postmoderní varianty *Lebenskunst* (*savoir-vivre*) je M. Foucault. Na filozofické, sociologické a psychologické rovině pochybuje o možnosti racionálně vytvořit zdravé, ukázněné individuum.²⁰ Není k čemu se vracet. Je možné se pokusit o různé formy sebe-konstituování, které nenavazují na představu o starém individuu, na existenci nějaké bytí normy. „Musíme uskutečňovat nové formy subjektivity, v nichž odmítneme způsob individuality, který nám byl předkládán po staletí.“ [Foucault 1987: 250] „Z myšlenky, že nám naše JÁ není dáno, můžeme odvodit praktický důsledek: musíme sami sebe vytvořit a uspořádat jako umělecké dílo.“ [Foucault 1984: 81] Podle tohoto názoru se nemusíme odvozovat od toho, z čeho vycházíme a co jsme; významné je, co bychom *chtěli být*, či lépe, v postmoderním duchu řečeno, k čemu *tíhne*.

Spíš než silné heroické individuum může podle Foucaulta uniknout disciplinující a normalizující společnosti *individuum pohyblivé*, a to právě díky své permanentní proměnlivosti. Člověk nemusí usilovat o pevnou identitu, jedna a tatáž osoba má být schopna vklouznout do různých JÁ, pohybovat se mezi různými identitami. Jde o proces směřující k novému, o proces sebepřekračování a sebeproměny. Podle Foucaulta může taková změna individuí navodit i změnu společnosti, přinutit vlastníky moci, aby vzali jednotlivce vážně.²¹

R3) Trhliny v individualizaci a proces reintegrace

Třetím rámcem, k němuž v dalším textu vztáhneme úvahy o environmentálních souvislostech individualizace, jsou teorie o omezené síle atomizujících individualizačních procesů, zejména jejich kvantitativních forem, a o proměnách jejich forem kvalitativních, paradoxně vedoucích k reintegraci.

¹⁹ K tomuto heslu se hlásil např. F. Schlegel, J. G. Herder, Novalis.

²⁰ Jazykem našich rámců, M. Foucault pochybuje o cestě *Lebensführung*.

²¹ Představa blíží se názoru U. Becka.

Rob Shields [1996: ix] připomíná poznatky Hermana Schmalenbacha,²² které zpochybňují platnost ostré dichotomie *Gemeinschaft* – *Gesellschaft*. Podle Schmalenbacha pro jedince vždy měl a má trvalý význam kruh známých a přátel, přičemž vazby přetrvávají bez ohledu na vnější okolnosti. V 19. století pomohly jedincům překonávat traumata prudké modernizace a urbanizace. Díky pevnosti a setrvačnosti tradičních vazeb většina individuí nežije ani dnes v tak dramatické izolaci, jak o ní píší někteří kritikové moderní společnosti. Možný [1991] poukazuje na doposud funkční setrvačnost rodinných vazeb, Lipovetsky [1999] na latentní odolnost a trvalost základních lidských hodnot a etických norem.

Náznamy názoru, že individualizace neznamenaá úplný zánik solidárních vztahů, jsou patrné už u klasiků. Sám F. Tönnies, autor dichotomie *Gemeinschaft* – *Gesellschaft*, připouští do budoucna naději, že může ve vývoji společnosti nastat fáze, kdy se lidé nadaní organickou vůlí (*Wesenswille*) pokusí svou izolaci v moderní společnosti překonat; dokáží vzkřísit některé pospolitostní formy života. Podle Tönniese mají přitom k organické vůli blíže ženy a mladí lidé. Mužům, lidem starším, vzdělanějším a výše postaveným je bližší vůle arbitrární (*Kürwille*), více kalkuluje [Tönnies 1929: 130, 134, 137].

U některých dnešních autorů čteme myšlenky, které se zdají tuto Tönniesovu naději potvrzovat. Podle Maffesoliho pomáhá jedincům vyrovnat se s turbulentními změnami postmoderního světa *neotribalizmus*. Zatímco v mase jedinec nemá cíl a roli, v kmeni jej na čas nalézá [Maffesoli 1996]. Kmeny vznikají na základě individualizovaných mas. Nejsou však projevem síly tradičních vazeb. Berking [1996] hovoří o *posttradičních komunitách*. Navzdory jevovým podobnostem postrádají postmoderní kmeny základní rysy starých kmenů; nemají jejich trvanlivost, pevnost a závaznost, nejsou determinovány životními podmínkami, jsou postaveny na volbě a na vědomém sdílení životního stylu. V tomto smyslu můžeme nově kmeny vidět, zmíněnou optikou a klasifikací Simmelovou, jako projev pokračující kvalitativní individualizace.²³

V širokém slova smyslu lze jako nový kmen chápat každou societu tíhnoucí k sobě na základě výběru – „elective sociality“ [Maffesoli 1996: 86–90], „elective affinity groups“ [Shields citován in Maffesoli 1996: ix],²⁴ nejrozumnější zájmové skupiny spojené emočními vazbami – skupiny hájící zájmy spotřebitelů, koníčkáře, sportovní fanoušky a, podle Shieldse charakteristicky, environmentální hnutí.

Někteří autoři zdůrazňují etickou stránku nových sociálních uskupení. Vytvářejí se nové typy solidarity, které vznikají dobrovolně a na základě nejrozumnějších příležitostí, bez výrazného pocitu závazku a patosu pomoci [Keupp 1995;

²² Shields se o nich zmiňuje v úvodu k Maffesoliho knize *The Time of the Tribes* [Maffesoli 1996], přičemž citační údaj H. Schmalenbacha neuvádí.

²³ Ve Foucaultově duchu a na rozdíl od díkce Baumanovy píše Maffesoli o nomádství, postaveném na proměnlivých identitách a překračujícím dosavadní hranice, jako o nové příležitosti.

²⁴ Němečtí autoři často používají obratu J. W. Goetha „Wahlverwandschaft“ – spříznění volbou.

Lipovetsky 1999]. U. Beck hovoří o *kooperativním* či *altruistickém individualismu* [Beck, Beck-Gernsheim 2002: 162], H. Berking [1996: 189] o *solidárním individualismu*.

R4) Sémantické dimenze individualizmu

Čtvrtým teoretickým rámcem, který je nosný v přemýšlení o environmentálních souvislostech, může být klasifikace navržená Stevenem Lukesem [Lukes 2006]. Postavil ji na jedenácti historicky a kulturně formovaných sémantických dimenzích individualizmu.²⁵ Neformuluje přitom kategorie, které by byly vzájemně izolované, spíše hledá sémantické důrazy.

Aniž to bylo explicitním záměrem, Lukes bezděky ukázal schůdnou cestu k empirickému zkoumání konkrétních životních stylů. Jeho klasifikace může pomoci v jinak obtížné operacionalizaci individualizmu a individualizace.

Důstojnost a jedinečnost: Každá lidská bytost je jedinečná, její cena se neodvozuje od významu celku. Uznání lidské důstojnosti je spojeno s morálním zákazem použít člověka jako nástroje k dosažení cíle.

Autonomie: Člověk je svobodná, sebe-určující bytost, která není řízena zevně; činí rozhodnutí na základě vlastní úvahy a volby.

Soukromí: Vyjadřuje důraz na privátní sféru každodenního života, která je uchráněná od zasahování a omezování veřejnou sférou. Kategorie má, podobně jako předchozí, blízko k pojmu *negativní svoboda* [Berlin 1999].

Seberozvoj: Podstatou pravého lidství je seberealizace, sebekultivace, rozvoj sil jednotlivce, který směřuje k dokonalosti. Kategorie má blízko k pojmu *pozitivní svoboda* [tamtéž].

Abstraktní individuum: Na rozdíl od předchozích dimenzí nejde o vyjádření hodnoty či ideálu individualizmu, ale o jeho ontologickou a antropologickou povahu. Podle této koncepce je lidská bytost svou podstatou individuum. Její základní vlastnosti, instinkty, potřeby a touhy jsou dány nezávisle na sociálním kontextu.

Individualizmus politický: Odpovídá klasicky chápanému liberalizmu, obrazu společnosti, která je tvořena svobodnými nezávislými jedinci. Týká se velkého tématu lidské svobody; ve vyhraněné podobě je předmětem myšlení anarchizmu.

Individualizmus ekonomický: Jedinec má svobodu v ekonomické oblasti, je odmítána ekonomická regulace státem.

Individualizmus náboženský: Věřící nepotřebuje ve vztahu k bohu instituci zprostředkovatele, vytváří si k němu osobní vztah.

²⁵ Prvním čtyřem z nich se podrobněji věnuji ve stati publikované v *Sociálních studiích* [Librová 2009].

Individualizmus etický: Bývá ztotožňován s tzv. etickým egoizmem, jehož cílem je vlastní prospěch, ne blaho jiných jedinců nebo prosperita společnosti. I citový vztah vůči bližním je vyvolán sebeláskou. Jindy však etický individualizmus představuje názor, že jedinec je svrchovaným arbitrem morálního hodnocení.

Individualizmus epistemologický: Zdrojem poznání je zkušenost jednotlivce, která se opírá o jeho smysly a individuální vědomí. Je to přístup, který zpochybňuje intersubjektivní poznání a sociální konstrukci reality. Má blízko k empirizmu.

Individualizmus metodologický: Celek poznáváme tím, že pozorujeme jeho elementy. Společnost poznáme tak, že pochopíme, jak se jedinec vztahuje k jiným lidem a k jejich očekáváním. Vysvětlení v pojmech institucí a kolektivů jsou nedostačující.

Při vyžití Lukesových kategorií v environmentálních studiích je důležité mít na paměti, že Lukes opomíjí stránku individualizmu, která je z environmentálního hlediska významná – *individualizmus jako odpoutání od místa*. Člověk moderní společnosti ruší, většinou odchodem do města, vazbu na lokalitu, v níž vyrůstal. Uvolnil i vztah mezi bydlištěm a pracovištěm. V pozdně moderní společnosti je tento typ individualizmu/individualizace vystupňován v extrémní míře, charakteristicky rozpojením bydliště a místa trávení volného času.

V. Individualizace v environmentálních studiích a v environmentálních ideologiích ²⁶

Již jsme ukázali: badatel hledající poznatky, na něž by mohl přímo navázat při studiu environmentálních souvislostí individualizace, je v nesnadné situaci. Sociologická literatura se individualizaci věnuje intenzivně, ne však z environmentálního hlediska. Můžeme se obrátit k odborným studiím environmentálním? Náš orientační pohled ukazuje, že i ty se explicitně zabývají individualizací jen vzácně.²⁷ Pátrali jsme ve významných akademických časopisech *Environmental Politics* (2001–2007) a *Environmental Values* (1992–2008). Názvy, klíčová slova a abstrakty

²⁶ V environmentální tematice bývá obtížné rozlišit mezi přísně odborným textem na straně jedné a popularizujícím textem, vyjadřujícím ideje environmentálních snah, na straně druhé. Tato neurčitost platí zejména pro knižní publikace.

²⁷ Prostřednictvím souhrnného bibliografického rejstříku *International Society for Environmental Ethics* (ISEE Bibliography) jsme zkoumali časopisy *Environmental Ethics*, *Environmental Values*, *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*, *Ethics and Environment*, *Philosophy and Geography*, *Ecotheology*. V jiných databázích jsme pátrali i v časopisech *Environmental Politics*, *Ecumene* (*Cultural Geographies*) či v titulech z nakladatelství Oekom Verlag (*Politische Ökologie*, *Ökologisches Wirtschaften*, 21: *Das Magazin für zukunftsfähige Bildung, Umwelt Aktuell*). O bibliografických nálezech podrobně referují V. Pelikán a H. Librová [Pelikán, Librová 2009].

článků neobsahovaly termín „individualizace“ ani jednou, „individualismus“ je zmíněn čtyřikrát. Výjimkou z nezájmu o toto téma je časopis *Ecological Economics*, v němž vyšly studie zabývající se individualizací jako jedním z faktorů rostoucí spotřeby hmotných statků [Røpke 1999; Sanne 2002].

Fakt, že odborné práce nevěnují vztahu mezi individualizací a environmentálními problémy dostatečnou pozornost, že se na vědeckém fóru nevytvořila kritická reflexe tohoto tématu, neznamená jen mezeru v akademickém poznávání. Absence odborné diskuse se zprostředkovaně projevuje v nezralosti environmentální ideologie,²⁸ v jejích krátkých spojeních a zjednodušených soudech. Vyjádřeno přesněji, spíš než o jedné ideologii je na místě hovořit o celém spektru ideových proudů, které postrádají vzájemnou diskusi o základních východiscích, včetně témat individualizace a individualizmu.

O individualizmu je v environmentálních ideologiích řeč často. Je nahlížen téměř výlučně jako proces umocňující ekologická rizika. Mark Sagoff [1999] tvrdí, že environmentální hodnoty jsou neslučitelné s individualisticky založeným liberálním politickým uspořádáním. Vyhrocený, ale charakteristický je soud vyjádřený M. M. Bellem, podle něhož je celý environmentální problém „tragédií individualizmu“.²⁹ [Bell, Carolan 2004: 228] V hovorech a diskusích ekologických aktivistů bývá slovo „individualismus“ používáno jako předem hodnotící nálepka, která má naznačit sobecké myšlení a jednání.

Environmentální ideologie vysoce oceňuje principy participace, solidarity a společenství. Explicitně to bývá vyjádřeno v textech populárních environmentalistických časopisů³⁰ a v četných monografiích, např. v knižně vydaném sborníku *Thinking through the Environment* v kapitole charakteristicky nazvané „Ecology, Order and Individualism“ [Smith 1999].

Odmítavý postoj environmentální ideologie vůči individualizmu a příklon ke kolektivismu má několik myšlenkových zdrojů. Je zakotven historicky,³¹ zejména v levicové tradici aktivizmu 60. a 70. let 20. století, který spojoval kritiku liberálního individualistického kapitalizmu a ekonomického individualizmu s ochranou životního prostředí.

Jiným zdrojem odmítnutí individualizmu a vysokého oceňování principu kolektivismu může být v environmentalistických kruzích stále živá stará rousseauovská představa o návratu k přírodě, poněkud paradoxně skloubená s dneš-

²⁸ Environmentální ideologii v tomto textu nechápeme v hodnotícím významu, ale jako soubor idejí, které jsou základem a východiskem snah o praktickou ochranu přírody a ekologického aktivizmu v širokém slova smyslu.

²⁹ Jde patrně o narážku na známou Hardinovu metaforu „tragédie obecní pastviny“ [Hardin 1968].

³⁰ Zajímavý doklad může přinést např. obsahová analýza časopisů *The Ecologist* a především *Resurgence*, který se na populární úrovni věnuje environmentální filozofii a ekologicky příznivým formám životního způsobu.

³¹ Environmentální ideologie však zapomíná, že starší historie ukazuje na individualistické kořeny zájmu o přírodu [viz Librová 1988 a poznámka pod čarou 3].

ním domněle vědeckým názorem o existenci jednoty v přírodě.³² Nejčastěji se environmentalisté odvolávají na holistický³³ princip přírodních ekosystémů. Ekosystém vidí jako model uspořádání společnosti např. Murray Bookchin [1971: 80], přičemž kritizuje vypjatý individualismus některých anarchistických proudů. V environmentální ideologii zdomácněla věta vyňatá z takzvané ekosystémové etiky Alda Leopolda: „Určitá věc je správná, když směřuje k zachování *celistvosti*, stability a krásy biotického *společenství*. Směřuje-li jinak, je špatná.“ [Leopold 1999: 254; zvýraznila H. L.] Jindy se celostní pohled v environmentálním cítění a uvažování vztahuje na celou planetu. James Lovelock [1993] silně ovlivnil environmentální ideologii hypotézou Gaia, která chápe Zemi jako seberegulující celek, jako živou bytost. Holistické uvažování v environmentální ideologii se odvolává i na některé popularizované trendy ve fyzice, hledající zákonitosti platné pro celý vesmír [viz např. Barrow 1996].

Celostní environmentální myšlení mívá rysy tzv. ekologické spirituality, kterou můžeme vidět jako jednu z četných větví spirituality, k níž tíhne pozdně moderní doba. Častým tématem odborných i populárních religionisticky zaměřených environmentalistických textů jsou ekologicky příznivé prvky východních náboženských systémů, které jsou prezentovány jako holistické, kontrastující s křesťanským, zvláště protestantským individualismem.³⁴

Dodejme, že environmentalisté tíhnou k celostním výkladům jednoduše také proto, že předmět jejich zájmu, vztah lidí a přírody, je složitý a nepřehledný. Ve snaze neztratit orientaci se uchylují k jednotnému výkladovému klíči.

Řekli jsme, že na obecné rovině se environmentalisté shodně hlásí k principu solidarity a kolektivismu a záporně pohlíží na individualismus. Tento názor zůstává v rovině proklamací a rétoriky, bez hlubšího rozlišování. Konkrétnější uvažování, například o každodenním životním způsobu, však odhaluje vnitřní rozpornost apriorně jednoznačného hodnocení. V této a další kapitole budeme připomínat vztah k výše uvedeným teoretickým rámcům (R1–R4).

Na jedné straně environmentalisté vidí jedince jako instinktivní bytost, v níž se prosazují ekologicky riskantní rysy psychiky: evolučně fixované sobectví, sou-

³² Celostní a rovnovážný charakter ekosystému je klíčovým principem přírodovědné ekologie v její klasické podobě. V dnešní mladé generaci biologů je však ekosystémové myšlení na ústupu [viz u nás např. Konvička 2002], je označováno jako mechanistické. Je zdůrazňována nerovnovážnost a heterogenita přírodních procesů a identita druhů. Jiné proudy biologického myšlení dokonce rozvíjejí starší filozofickou otázku po smyslu a hodnotě individua v přírodě, po sebeprezentaci či sebevyjádření živých organizmů [Komárek 2008; Portmann 2008].

³³ Jako holistický princip chápeme zde i jinde v tomto textu nadřazení celku jednotlivým částem. Celek není jejich prostým součtem.

³⁴ Nebylo náhodou, že naše pátrání po environmentálním uchopení individualizace relativně uspělo v environmentalisticky zaměřeném časopise *Ecumene* (nyní *Cultural Geographies*), který se orientuje k religionistickým tématům.

těživost, sklon k expanzi, touha po moci, hrabivost, orientace na soukromí, neochota ke spolupráci a bezohlednost. Pokud bychom pro tento typ individualizmu volili klasifikaci našich sociologických rámců, máme před sebou environmentalistický obraz *nebezpečného jedince* (R1), jehož chování musí korigovat společnost.

Bez diskuse, která by vyjasnila rozpor, leží v environmentální ideologii i náhled, podle něhož není z environmentálního hlediska nebezpečný jedinec, ale manipulativní ekonomický a politický systém, ať už socialistický, nebo kapitalistický.³⁵ Člověk-jedinec je obětí, *je ohrožen*, podobně jako příroda (R1).

Z hlediska našich teoretických rámců se tento názor vztahuje k individualizmu *kvantitativnímu*, či k *pseudoindividualizmu* (R1). Za jeho ekologicky škodlivý projev je považována především konzumní mentalita, k níž se uchylují individua uvězněná v „ocelové kleci“ moderní společnosti, řečeno slovy Weberovými. Jak je to záměrem politické moci, konzumní životní styl³⁶ je doprovázen nezájmem pseudoindividuů o veřejné dění i o stav přírody.

Pozornost si zasluhují nevyjasněné aporie environmentalistické ideologie zejména tam, kde je řeč o roli individualizmu v *řešení* ekologického problému. Ve shodě s obecnými proklamacemi tu na jedné straně slyšíme volání po oslabení individualizmu a posílení solidárních a systémových forem života, na straně druhé však názor „každý musíme začít u sebe“.

Pokud je solidární řešení hledáno z konzervativních pozic, bývá zdůrazňován závazek překonat individuální sobectví a uchovat krajinu předků, domova a národa³⁷ a také povinnost jedince vůči potomkům [Scruton 2009]. Radikální představy levicové povahy spatřují naději na řešení ve vytváření důsledně samozásobitelských komun, řídicích se principy bioregionalizmu [Sale 1991].³⁸ Jindy bývá naděje vkládána do volněji chápaných ekologicky vlivných komunit, opírajících se o lokální ekonomiku a vyznačujících se vztahy solidarity [srov. např. Johanisova 2005]. Podle Dobsona [Dobson 2000: 123] spočívá mimořádný význam ekologicky orientovaných komunit v tom, že jsou perspektivní.³⁹

Často se v debatách o řešení environmentálních problémů prosadí důsledný systémový makropohled, názor, že snahy jednotlivců jsou beznadějně [např.

³⁵ Zde, podobně jako na jiných rovinách environmentálního vědomí, je typické, že jsou přehlíženy komplikované souvislosti individualizace, například to, že kapitalistický systém je postaven na liberalizmu, tj. na politickém a ekonomickém individualizmu (R4).

³⁶ V environmentalistickém kontextu se často používá místo pojmu „životní způsob“ sousoví „životní styl“, a to nejčastěji v souvislosti se „zelenou spotřebou“ či „domácí ekologií“. Naznačuje vyhraněnou formu životního způsobu, zejména je-li cíleně utvářena. Pojetí tohoto textu je širší, proto většinou zůstáváme u pojmu „životní způsob“.

³⁷ O úskalích a tragických historických důsledcích tohoto přístupu píše např. B. Sax [2003].

³⁸ V jiném pojetí individualizmu interpretuje O. Suša [1997] bioregionalizmus, podobně jako hlubinnou ekologii a ekofeminizmus, naopak jako projevy individuální volby.

³⁹ To je překvapivé tvrzení. Neukazují osudy samozásobitelských komunit spíš na jejich pomíjivost? To by mohl rozhodnout longitudinálně pojatý výzkum.

Keller 1993] a jedinci nezmohou nic bez zásadních změn společenského systému [Bookchin 1980]. Slyšíme, že ekologickou situaci je třeba řešit na politické úrovni, „komplexně“. Radikální podoba „komplexního“, centrálně řízeného řešení je obsažena v takzvaných ekotopiích, nově se vynořivším žánru utopických děl.⁴⁰ Jejich základní princip, stejně jako ve většině utopií, spočívá v ideálním, ekologicky příznivém uspořádání společnosti, která je řízena shora prostřednictvím reorganizace, vytvoření nových institucí, nastolení řádu a zákonů.⁴¹

Opačný princip – „je třeba, aby každý začal u sebe“ – je obsažen zejména v individualisticky založeném a praktikovaném „zeleném životní stylu“.⁴² Na výzvě k osobní odpovědnosti, k individuální proměně životního způsobu je postavena velká část environmentální výchovy a osvěty, do nichž bývá vkládána velká naděje. V environmentální ideologii, hledající východiska z ekologické tísně, je vysoce ceněn životní způsob „dobrovolné skromnosti“. Povaha a motivace tohoto životního modu jsou přímo modelem *kvalitativního* individualismu (R1) a jsou v příkrém a neartikulovaném rozporu s generálním odsouzením, jehož se individualismu v environmentálních kruzích dostává.

Podobně nejsou při úvahách o východiscích z environmentální tísně diskutovány různé přístupy k individualismu, jak je formuluje environmentální etika. Na jedné straně obsahuje náhled radikálně celostní, například v již citované ekosystémové etice A. Leopolda [Leopold 1999], na straně druhé etické přístupy individualistické, jak jsou explicitně obsaženy v takzvaném *biocentrickém individualismu* P. Taylora [Taylor 1986]. Pokud bychom použili klasifikace Kohákovy [Kohák 1998], celostně je založena např. „etika Země“, zatímco individualistický přístup je základem tzv. schweitzerovské „etiky úcty k životu“, tkvící v soucitu vůči každé jednotlivé živé bytosti, nebo „etiky vznešeného lidství“, schopné heroického individuálního odmítnutí svodů konzumní společnosti a technické civilizace (R1, R2).

⁴⁰ O ekotopiích pojednává na analytické úrovni Geus [1999]. Z literárních ekotopií byla do češtiny přeložena kniha R. Gravese *Zvedá se severní vítr* [Graves 2002]. Environmentálně relevantní prvky životního způsobu však můžeme rozpoznat i ve starých utopiích. Spočívají v nepřímém vlivu života lidí na přírodu, zejména ve skromném životním způsobu.

⁴¹ J. C. Davis [1981] v typologii dokonalých společností rozlišuje typ utopie, v němž je kladen důraz na řád, instituce a disciplínu, a typ dokonalého morálního společenství (*perfect moral commonwealth*), který je postaven na morálním zdokonalení jednotlivců schopných omezovat své osobní touhy. Na rozdíl od klasických utopií počítají ekologické utopie i s touto osobní zodpovědností.

⁴² Na problematické efekty individualizovaného životního stylu, spočívajícího v „zelené spotřebě“, upozorňuje M. Maniates. V textu s ironizujícím názvem „Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?“ [Maniates 2002] kritizuje alibistický a klamavý přesun environmentální odpovědnosti ze společnosti, politických a ekonomických struktur na jedince.

VI. Environmentální relevance individualizovaného životního způsobu; náměty pro empirický výzkum

V předcházejícím textu jsme na základě analýzy převážně časopiseckých zdrojů shrnuli, zda a jak je vztah mezi individualizací a environmentálními problémy uchopen v sociologické a environmentalistické odborné literatuře. Protože byly naše nálezy chudé, obrátili jsme se k obecné sociologické teorii. Extrahovali jsme z ní čtyři rámce, které nám umožní lépe se v této komplikované problematice orientovat a které dovolí rozšířit environmentalistický pohled na individualizaci a na individualismus, doposud poznamenaný nereflektovanými apriorizmy.

Následující text se inspiruje zvolenými sociologickými rámci; formuluje stručně a bez nároku na důsledně systematickou prezentaci otázky a pracovní hypotézy, které by mohly být rozpracovány ve výzkumu⁴³ environmentálních aspektů individualizace životního způsobu.⁴⁴ Zejména nás bude zajímat, zda existují, vedle doposud zdůrazňovaných záporných efektů, také environmentálně příznivé vlivy individualizace a individualismu. V čem případně tkví jejich environmentální příznivost? (Kde to vidíme jako účelné, připojíme jako podnět pro další úvahy odkaz k rámcům R1–R4.)

Předpokládáme, že vyjasnění, která může další výzkum přinést, by byla prospěšná i pro environmentální politiku, pro environmentální výchovu, případně pro širší orientaci snah o změnu životního způsobu.

— Základním faktorem i indikátorem životního způsobu, který má zároveň vysokou environmentální relevanci, je *populační chování*. V demografických textech zabývajících se tzv. druhou demografickou tranzicí se často píše o individualizovaném životním způsobu, tlínoucím k seberealizaci, k autonomii rozhodování (R1, R4) a k hédonizmu (R2) jako příčině nízké porodnosti v bohatých státech [viz např. Dorbritz 2008 a další texty ve speciálním 19. čísle *Demographic Research*]. Tyto práce, obsahující většinou negativní hodnocení individualizace,⁴⁵ nebývají vztaženy k environmentálním problémům. A publikující environmentalisté nevěnují demografickému vývoji adekvátní pozornost,⁴⁶ ač sotva kdo pochybuje, že velikost populace je, vedle spotřeby hmotných statků a užívaných technologií, významným environmentálním činitelem. Pokud texty ekologickou zátěž velkých populačních přírůstků připomínají, vždy se

⁴³ V úvahu přicházejí jak rozsáhlé výzkumy, tak dílčí sondy, například v podobě studentských prací různé pokročilosti. Uvádíme jen příklady námětů a hypotéz. Čtenář je jistě snadno rozšíří.

⁴⁴ Důvod, proč se zajímáme právě o životní způsob, jsme uvedli v I. části tohoto textu, v poznámce č. 1.

⁴⁵ V odlišném duchu jsou psány texty o populačním chování jen výjimečně [Rabušic 2007].

⁴⁶ Tento závěr jsme udělali na základě sondy do elektronického katalogu časopisů *Environmental Politics*, *The Ecologist* a *Resurgence*. Dále jsme prošli všechny články ve třech posledních ročnících časopisu *Environmental Values*.

značnou dávkou opatrnosti jak vzhledem k rozvojovým zemím,⁴⁷ tak vzhledem ke všeobecně sdíleným obavám ohledně úbytku populace v bohatých státech. Netendenční a bezpředsudečný rozbor vztahu individualizace a reprodukčního chování, pojatý z environmentalistického hlediska, na badatele čeká.

- Environmentálně příznivý demografický vliv individualizace, jako faktoru brzdícího porodnost, má zároveň environmentální dopady negativní. Rostoucí počet malých domácností, způsobený rozpadem tradiční rodiny a odchodem mladých lidí do vlastního bytu, vyšším počtem rozvodů i trvale svobodných, i důrazem na soukromí a autonomii rozhodování (R1, R4), s sebou nese růst počtu předmětů dlouhodobé spotřeby, růst spotřeby energie a celkovou plýtvavost hospodaření. Ekonomické studie doložily, že hospodaření malých domácností je energeticky i materiálově relativně plýtvavější než provoz vícečlenné společně hospodařící domácnosti. Pro podobný životní standard jsou náklady na hlavu v jedné dvoučlenné domácnosti dvoutřetinové oproti domácnosti jednotlivců [Røpke 1999; Sanne 2002: 277]. Je žádoucí toto téma dále teoreticky i empiricky rozpracovat, aktualizovat a specifikovat vzhledem k české situaci.⁴⁸
- Nejde jen o zvýšení spotřeby způsobené prostě růstem počtu malých domácností. Environmentálně zaměřený rozbor si zaslouží teorie, které chápou intenzivní konzum a prostorovou mobilitu jako pokus jedince vytvořit si vlastní náhradní identitu, o níž přichází zánikem tradičních rodinných a jiných sociálních rolí a vazeb⁴⁹ [Bauman 1999; Keller 1993]. V zorném úhlu našich teoretických rámců jde o psychologickou reakci ohroženého individua na kvantitativní individualizaci (R1, R2, R4). Neméně podnětný je názor, že lidé v nepřehledném světě kvantitativní individualizace potřebují získávat a užívat věci také ke sdělování sebe sama svému okolí [Dittmar 1992; Douglas, Isherwood 1979].
- Je ovšem otázka, zda se potřeba utváření identity a potřeba sdělovat se okolí nutně realizují intenzivní spotřebou. Nemohou se naplňovat naopak odmítnutím konzumu? Skutečně, jemnějšími metodami můžeme uprostřed mohutného procesu kvantitativní individualizace (R1), vyznačujícího se vysokou mírou konzumu, najít a popsat málo početné pokusy o změnu životního způsobu (R2), které jsou orientovány ke zmenšení objemu spotřeby a jsou v různé míře ekologicky příznivé [viz např. Elgin 1993; Librova 1994, 2003; Ray, Anderson 2000]. Sociolog musí při jejich interpretaci brát v úvahu úskalí „individualizovaného romantizmu“ [Suša 1997], sotva však může přehlédnout jejich existenci. Projevuje se, vedle přímého angažmá v ochraně přírody, ve změnách

⁴⁷ V této citlivé problematice autoři zdůrazňují právo rozvojových zemí na vlastní populační politiku a vlastní životní způsob. Připomínají, že velkou zátěž pro biosféru znamená především vysoká hmotná spotřeba bohatých států [viz např. Nicholson-Lord 2006].

⁴⁸ V našem projektu se mu věnuje Zuzana Krautová [2009].

⁴⁹ Potvrdilo by odborné pozorování laickou domněnku, že děti vyrůstající v prostředí individualizovaných malých rodin, hlavně jedináčci, mají relativně velké hmotné nároky?

každodenního chování, které má povahu sebeomezení, změn spotřebních vzorců a chování ve volném čase, případně změn v charakteru profese. Často jde o více či méně uvědomovanou snahu odlišovat se od chování většinové společnosti, tj. o kvalitativní individualizaci (R1).

- V této souvislosti by bylo nosné věnovat se empiricky rozdílu mezi *dynamikou spotřeby a vlastněním*, ve shodě s Frommovým [Fromm 1992] rozlišením charakterologického a existenčního vlastnění. Zatímco přírodu devastující dynamický konzum, charakterologické vlastnění podporované reklamou a módou, můžeme chápat jako rys individuality kvantitativní (R1), trvalý vztah k předmětům, existenční vlastnění nevyžadující jejich obměnu,⁵⁰ lze vidět jako rys kvalitativní individuality (R1), schopnosti samostatného rozhodování a pozitivní svobody (R2, R4).
- Pro studium podoby a motivací ekologicky příznivých životních forem (kvalitativního individualizmu) může být inspirující použít klasickou dichotomii *Lebensführung*, řízení života, a *Lebenskunst*, umění žít (R2). Jde o ideální typy, v realitě se obě varianty ve většině případů prolínají.

Environmentální reflexe sociologického modelu *Lebensführung*, řízení života, umožňuje nový výzkumnický pohled na tzv. *záměrnou skromnost* [Librová 1994, 2003]. Napadne nás environmentálně motivovaná „služba věci“ (Weber); snaha jedinců, například dobře informovaných příslušníků střední vrstvy v Holandsku [Aarts 1993; Librová 1999] nebo ekologických aktivistů, o racionální zvážení důsledků chodu vlastní domácnosti [Krautová, Librová 2009]. Typické pro tento životní způsob je, že jeho aktéři sledují spotřební koš vlastní domácnosti, že počítají její ekologickou stopu a cílevědomě ji zmenšují prostřednictvím sebeomezení, případně i s pomocí samozásobitelství. Modelu *Lebensführung* a Weberově hodnotové racionality odpovídá i to, že se záměrně skromní jednotlivci odvolávají na staré, dnes zapomínané hodnoty⁵¹ a jeví, tváří v tvář většinové společnosti, rysy asketického heroizmu (Weber).

Četnost tohoto racionálního typu individualizovaného ekologicky příznivého životního způsobu je v populaci nízká [Hobson 2002],⁵² a nadto je na místě hypotéza, že v posledních desetiletích ještě klesá, a to ve prospěch (někdy pokleslého) *Lebenskunst*, umění žít. „Šíří se ekologické uvědomění bez pojmu sebezapření,“ konstatuje Lipovetsky [2008: 310].

- Výzkum kvalitativní individualizace typu *Lebenskunst*, umění žít (R2), by mohl přinést lepší environmentální pochopení některých doposud těžko čitelných

⁵⁰ Ch. Sanne je tu skeptický: „Někdy slyšíme tvrzení, že individualizace znamená konec masové výroby. Ale diferenciace výrobků je velmi malá. Jenom velmi bohatí lidé si mohou dovolit věci, které mají skutečně rádi, k nimž si vytvářejí vztah.“ [Sanne 2002: 277]

⁵¹ V rozhovorech se záměrně skromnými respondenty se často objevuje zmínka o inspiraci skromným životním způsobem „dědy“ nebo „babičky“ [Librová 1994].

⁵² K. Hobson [2002] na základě rozhovorů zjistila, že v motivacích ekologicky příznivého života hrají racionální environmentální motivace menší roli než jiné faktory.

ných a nevyhraněných forem životního způsobu, které jsou ekologicky příznivé, aniž by jejich nositelé tuto stránku svého chování vnímali jako ústřední a formulovali ji jako motivační. Na rozdíl od záměrné skromnosti, odpovídající kategorii *Lebensführung*, může být tento způsob života označen jako *dobrovolná skromnost* [Librová 1994]. Není založen normativně, jeho nositelé se neřídí environmentálním záměrem, cílevědomým snižováním ekologické stopy. Environmentální motivace je v životním stylu pouze implicitní a nepřímá. Tkívá v pocitu nezajímavosti a estetické nepatřičnosti konzumního chování a v citlivém vztahu k přírodě.⁵³ Na rozdíl od aktérů *Lebensführung* tíhnou aktéři *Lebenskunst*, mimochodem často štedří podporovatelé environmentálních snah,⁵⁴ k sebeomezení a změně spotřebních vzorců intuitivně a improvizovaně. Jejich přístup dobře ladí s postheroickým duchem postmoderní doby⁵⁵ [Petrusek 2006]. „Umělec života“ – „kreativní jedinec“ se učí zvládat nepříznivé životní okolnosti na základě improvizace a nových estetických kritérií. Výzkumy [Elgin 1993; Librová 1994, 2003; Ray, Anderson 2000] konstatují v souborech dobrovolně skromných respondentů nadreprezentovaný podíl profesionálních i amatérských umělců a uměleckých řemeslníků.

- Vynořuje se však paradox: Ekologicky příznivé umění žít (*Lebenskunst* – R2), které bylo historicky a donedávna výrazem kvalitativní individualizace, snaží se od pseudoindividuů (podléhajících kvantitativní individualizaci), upadá v poslední době zpět do projevu individualizace kvantitativní. Způsob života, který se legitimuje jako ekologicky příznivý, se stává *módou*, *předmětem komercializace*, byznysu a reklamy. Obvyklý je import duchovních proudů, často erotiky a mystiky. Nápadná je hypertrofie zdravotní argumentace, kult těla, důraz na „zelenou spotřebu“. Charakteristická je nepřítomnost sebeomezení.

„Ekologický životní styl“ často přináší negativní dopady na přírodu, například v důsledku dovozu biopotravin ze vzdálených oblastí či masového turizmu, „zážitkových“ outdoorových aktivit, adrenalinových sportů v přírodě apod. Radikálněji uvažujícími environmentalisty, tíhnoucími k životní formě *Lebensführung*, bývá tento životní styl odsuzován jako „zelené konzumentství“ či „zelený snobismus“.

⁵³ I zde může přinést zajímavé výsledky analýza časopisu *Resurgence*, který staví na estetizujícím a uměleckém životním způsobu. Věnuje se například renesanci řemesel, která jsou typickým prvkem alternativního pojetí práce a přístupu ke světu.

⁵⁴ Environmentálně orientované nadace potvrzují, že podporovateli environmentálního snažení bývají překvapivě lidé, jejichž vzdělání ani profese nejsou zaměřeny ekologicky ani jinak přírodovědně. Podpora z nečekaného směru se projevuje při konkrétních akcích, například aukcích uměleckých děl, organizovaných na ochranu přírodních lokalit.

⁵⁵ Není náhodné, že četné knižní publikace německého filozofa a publicisty Wilhelma Schmidta [např. Schmid 1998] o umění života, obsahující i hledisko ekologické příznivosti, mají u čtenářské veřejnosti v Německu velký ohlas. Schmidovo pojetí kategorií *Lebenskunst* a *Lebensführung* je poněkud odlišné od našeho, odvozeného od klasických sociologických přístupů.

Tento trend by byl empirickému zkoumání relativně snadno přístupný, například analýzou tzv. lifestyleových časopisů, návodových brožurek, nabídek kurzů a pobytů, nebo i přímým pozorováním. Přísnější empirické ověření by si zasloužily úvahy o pozdně moderním způsobu života prezentované doposud esejisticky [Lipovetsky 2008; Maffesoli 2002 a četní další], případně prostřednictvím postřehů takzvané „komické sociologie“ [Brooks 2001].

- Výzkum ekologicky relevantních forem životního způsobu se doposud orientoval na spotřební chování. Zapomínal na oblast týkající se práce, *profese*, která je součástí životního způsobu a která hraje v procesu individualizace velkou roli. Je pravděpodobné, že v četných případech existuje rozpor mezi relativně silícím ekologickým vědomím, snahou jednotlivců o tzv. ekologicky odpovědné chování, o ekologicky příznivý chod domácnosti na straně jedné, a environmentálně škodlivými, často nezřetelnými a složitě zprostředkovanými dopady profesní činnosti na straně druhé. Ty si jednotlivec – ohrožené individuum, oběť kvantitativní individualizace (R1) – buď neuvědomuje, nebo je nemůže, případně nechce ovlivnit.
- Předmětem výzkumu může být fakt, že ekologicky příznivé varianty životního způsobu, které vznikly jako výsledek kvalitativní individualizace, často tíhnou k utváření početných a pevných *mezilidských vztahů* (R3). Empirické sondy, hledající ekologicky příznivé životní způsoby jednotlivců a jejich rodin [např. Elgin 1993; Librová 1994, 2003; Ray, Anderson 2000], dokládají, že tito původně individualisticky motivovaní jedinci mají početné vztahy rodinné, sousedské a přátelské. Zapojují se do života obcí, často bývají jeho buditeli, angažují se ve veřejných funkcích [Librová 1994]. Je na místě hovořit o *reintegrační povaze* (R3) jejich životního způsobu.⁵⁶ Na úrovni každodenního chování jedinců a domácností může být dobrým výzkumným indikátorem reintegračních tendencí například rodinné chování, praxe sousedské výpomoci, podíl na správě obcí, případně jinak vzácná [Dyas 2000] ochota sdílet předměty dlouhodobé spotřeby (např. automobil, domácí aparatury, co-housing) a určitě vazba na místo (R4).
- Dalším pro výzkumníka zajímavým případem reintegračních tendencí (R3) jsou *kolektivní formy ekologicky příznivého života*, například početná hnutí na ochranu přírody, „zelené komuny“⁵⁷ nebo lokálně založené, sociálně a ekolo-

⁵⁶ Sociodemografické vlastnosti těchto individualistů tíhnoucích ke kolektivismu pozoruhodně odpovídají predikci Tönniesově [Tönnies 1929]: lidé nadaní „organickou vůlí“ jsou převážně mladí, častěji ženy než muži, lidé středních stupňů vzdělání.

⁵⁷ Dlouhodobé nesystematické pozorování dovoluje formulovat předpoklad o jejich efemérnosti. Ověření by vyžadovalo relativně obtížný výzkumný postup. Dokumenty charakterizující komuny mají spíš zakladatelský agitační charakter. V České republice je pravděpodobně poměrně málo „zelených komun“ o to větší, že zde vznikly v 90. letech na základě představ nekorigovaných zkušenostmi, které v té době měly za sebou komunity na Západě. Malá početnost „zelených“ kolektivů je u nás ovšem dána i prostým demografickým faktem, malou početností české populace.

gicky orientované ekonomiky. Je možné vyjádřit předpoklad, že nejsou přímými pokračovatelkami tradičních pospolitostí, jakkoli se tak samy označují a hlásí se k životu zemědělských předků, k jejich pospolitostním hodnotám i praktikám. Podstatně se od nich liší nezávislým rozhodnutím svých členů a jejich snahou o seberealizaci (R1, R4). Zdá se, že inspirátory a organizátory těchto kolektivních forem života jsou výrazné osobnosti, subjekty kvalitativní individualizace. Kolektivní formy ekologicky příznivého života mají zřejmě rysy posttradičních komunit, založených na solidárním individualismu [Berking 1996] (R3).

- Je sám fakt reintegrace, který konstatujeme u environmentálních komunit, důvodem k souhlasu s R. Shieldsem [Shields 1996: xi] řadícího tato uskupení k *novým kmenům*, jak je chápe Maffesoli [1996]?⁵⁸ Toto ztotožnění není ve většině případů na místě. Je patrně výsledkem všeobecného nepochopení podstaty „zelených“ komunitních uskupení, která bývají novináři mylně přiřazována například ke squattingu a freeteknařům. Pro empirický výzkum by nebylo obtížné doložit zásadní rozdíly. Především, požadavek environmentální příznivosti klade na každodenní životní praxi „zelených komunit“ nemalé nároky. Pevná vazba na místo bydliště, nízká úroveň spotřeby, případně snaha o samozásobitelství a další svazující nároky je zásadně od postmoderních kmenů a jejich improvizujícího komunitárního nomádství [Maffesoli 2002] odlišují (R3).
- Z hlediska budoucnosti je podstatná otázka, jaké jsou možnosti šíření ekologicky příznivého životního způsobu. Výzkumné hypotézy by se mohly odvíjet přinejmenším od tří názorů: Podle prvního [Schmidt 1993] je ekologicky příznivý životní způsob spojený s vyššími statusovými pozicemi; senzitivita vůči statusu povede k jeho relativně rychlému rozšíření nápodobou, trickle-down efektem.

Novější sociologické teorie však naznačují, že statusové motivace životního způsobu se oslabují [Lipovetsky 2008]. Životní způsob přestává být věcí sociální prestiže a nápodoby v rámci sociální hierarchie, roli čím dál tím víc hraje uspokojení a slast individua (*Lebenskunst* R2). Tato cesta dává podstatně menší šanci na šíření jeho ekologicky příznivé varianty. Jak se jednotlivci pozdně moderní doby, orientovaní na své privátní uspokojení, postaví ke způsobu života, který je v mnoha ohledech nejednoduchý [Librová 2008]? Odpověď patrně nebude jednoznačná. Bude se měnit podle toho, k čemu se orientuje hédonická pova-

⁵⁸ V této souvislosti se vynořuje další výzkumná otázka: Jaká je environmentální relevance typických subkultur neotribalizmu, nomádů – travellerů, účastníků freeparties, v Čechách dobře známých CzechTek parties? Při zprostředkování televizními obrazy se zdá, že má jejich životní styl environmentální dopady negativní. Jejich útržkovitá a vzhledem k faktickému chování nekonzistentní ideologie však má některé rysy radikálních environmentálních idejí a někdy se k nim odvolává. Zdůrazňuje odpor k městu a blízkost k přírodě, přichylnost k Matce Zemi, jednoduchost existence, neformální chování a zejména odpor k moderní civilizaci [Mach 2008].

ha⁵⁹ individua. Lipovetsky [2008: 268–269], zastává s odvoláním na civilizační teorii N. Eliase názor, že v hédonické atomizované společnosti roste citlivost jedince, jeho vnímavost vůči bolesti jiných, například i k bolesti zvířat [tamtéž: 276]. To odpovídá hypotéze Librové [Librová 2005] o soucitu jako ústřední motivaci dnešních ochránců přírody. Přináší však růst takové senzitivity i motivaci ke změně každodenního chování v široké populaci?

Konečně lze v úvahách o šíření ekologicky příznivého života uvažovat i o tom, zda jednotlivec orientovaný k environmentálně příznivým hodnotám a životnímu způsobu může a chce ovlivňovat chování ostatních prostřednictvím své případné mocenské pozice (R1), např. v legislativních a decizních orgánech, v institucích výchovy, ve sdělovacích prostředcích.

— Všechny uvedené podněty, týkající se environmentální relevance životního způsobu, souvisejí s obecnější otázkou ontologické, antropologické či sociobiologické povahy, která přesahuje téma životního způsobu: Je, nebo není individualizační proces jednosměrnou *vývojovou tendencí*? Jinými slovy, je člověk svou povahou individualista (R4 – abstraktní individuum), který byl členem kmene, pospolitosti a tradiční rodiny jen nedobrovolně? Tak by to nepřímo plynulo ze slov Z. Baumana [in Beck, Beck-Gernsheim 2002: xv]: „lidé, kteří měli k dispozici jen málo zdrojů a málo voleb, museli kompenzovat svou individuální slabost silou počtu, angažováním v kolektivní akci.“ Dnešní reintegrační procesy (R3) se zdají naznačovat opak: jako by se člověk přece jen prozrazoval (také) jako bytost sociální tím, že vytváří sociální vazby i na vysokém stupni individualizačních procesů; i tam, kde není k vytváření mezilidských vztahů vnějšími okolnostmi nucen.

VII. Závěr: pokus o nepředpojatý pohled na environmentální souvislosti individualizace

Sotva lze polemizovat s názorem, že proces individualizace různými cestami, především rostoucími nároky na spotřebu hmotných statků a na trávení volného času, ekologické problémy prohlubuje. V tomto textu jsme chtěli upozornit i na ty stránky individualizace, které jsou environmentálně příznivé. Inspirováni obecnými sociologickými teoriemi jsme formulovali řadu otázek a očekávání souvisejících s pokusy o ekologicky příznivou změnu životního způsobu, které by se mohly stát základem budoucích výzkumů.

Skeptikové právem poukazují, že tyto formy individualizovaného životního způsobu jsou tak subtilní a tak málo početné, že nemohou zbrzdit celkově nepříznivý vývoj přírody a biosféry, který je důsledkem makrospolečenských a makroekonomických procesů [Keller 1997; Suša 1997]. Navíc: zdá se, že heroiz-

⁵⁹ Jak dokládá historický rozbor, je chybou ztotožňovat hédonizmus s konzumerizmem – viz poznámku pod čarou 3.

mus racionálně řízené snahy (*Lebensführung*) o změnu životního způsobu, opírající se o pevné hodnotové zakotvení v osvědčených starých hodnotách, v pozdně moderní společnosti čím dál tím víc ochabuje. A intuitivní snaha (*Lebenskunst*), opírající se o estetizující „zelený životní styl“, může být podle skeptiků Tocquevillova rodu nebezpečná: stává se módou – novou podobou kvantitativního individualismu, která jedince mate a paralyzuje jeho občanskou odpovědnost. Může být nahlížena jako nic neřešící alibistický a cynický přesun environmentální odpovědnosti politiků a ekonomických subjektů na jedince [Maniates 2002].

Přece však nesmíme zapřít, že někteří sociologičtí autoři vyjadřují do budoucna překvapivě povzbudivé myšlenky opírající se o individualizaci. Jakkoli to nevyjadřují explicitně v environmentálních souvislostech, na obecné rovině vidí jako nadějněho rozhodujícího aktéra právě jedince. Jak si lze v sociální realitě představit Beckovu tezi [Beck, Beck-Gernsheim 2002], že jednotlivec je na budoucnost připraven lépe než sociální instituce a mohl by se stát prvkem schopným destabilizovat současný systém? Můžeme na sociální svět vztáhnout názor I. Prigogina z oblasti fyziky, podle nějž ve vysoce složitých systémech i malé fluktuace mohou nečekaně změnit celou strukturu [Prigogine, Stengersová 2001]?⁶⁰

Mohlo by úlohu takové fluktuace naplnit pohyblivé individuum [Foucault 1987], které se nevrací ke starým hodnotám, ale hledá změnu a radikálně nový přístup ke světu? Tento postmoderní náhled není environmentalistům, kteří navzdory levicovým deklaracím spontánně tíhnou ke konzervativní nostalgii po tradičních hodnotách, blízký. Potřeba a snaha řešit ekologické problémy a chránit přírodu proměnou životního způsobu je však fenomén historicky nový. Není možné k němu přistupovat jen s výbavou starých hodnot a motivací. Není právě zde zapotřebí pohyblivých individuí schopných nečekaných a zatím neodhadnutelných proměn? V souvislosti s proměnami životního způsobu může být určitým povzbuzením v tomto textu zmiňované „umění života“ (*Lebenskunst*), podle něhož se chování jedince nemusí odvozovat jen od toho, z čeho vychází a kým je jako biologická a sociální bytost; není bez významu, čím by *mohl být*.

Zůstaneme-li na střízlivé úrovni a nebudeme podléhat iluzím „individualizovaného romantismu“ (Suša), je nám zřejmé, že při všech omezeních se v demokratických poměrech jedinec může stát hybatelem dílčích ekologicky příznivých změn. Díky svému reintegračnímu tlakům, tj. pokud se spojí s okruhem podobně smýšlejících a cítících lidí (*elective affinity group* – Maffesoli), je jedinec schopen příznivě změnit lokální environmentální situaci, omezit zásahy do přírody na místní úrovni, případně ovlivnit i drobné kroky legislativní a politické nápravy. A konečně, při vši skepsi můžeme těžko zpochybnit, že individualizované

⁶⁰ Složité systémy obsahují podsystémy, které neustále kolísají, fluktuují. Nečekaná fluktuace se může následkem kladné zpětné vazby stát podnětem tak silným, že naruší nebo zničí předchozí uspořádání. V tomto převratném okamžiku, který autoři nazývají singularitou nebo bifurkačním bodem (bodem větvení), se může systém rozpadnout v chaos, nebo přeskóčí do vyšší úrovně uspořádání. Podle tohoto vidění složitý systém lidské společnosti obsahuje dosud neprojevený ohromný počet bifurkací.

snažení o ekologicky příznivou změnu životního způsobu, ať původu racionálního, či intuitivního, má i v pozdně moderní společnosti význam hodnotový a symbolický.

HANA LIBROVÁ, školením biologka a socioložka, se zabývá environmentálními souvislostmi životního způsobu, od r. 1997 profesorka sociologie, na Masarykově univerzitě založila obor humanitní environmentalistika. Knižní publikace Sociální potřeba a hodnota krajiny (Brno: Univerzita J. E. Purkyně 1987), Lásky ke krajině? (Brno: Blok 1988), Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromnosti (Brno: Veronica, Hnutí Duha 1994), Vlační a váhaví: kapitoly o ekologickém luxusu (Brno: Doplněk 2003).

Literatura

- Aarts, W. 1993. „Some Characteristics of Voluntary Moderation and Its Snob Appeal: A Netherlands Case Study.“ Příspěvek přednesený na konferenci *The Global and the Local Consumption and European Identity*. Amsterdam, 8.–11. 9. 1993.
- Adorno, T. W., M. Horkheimer. (1971) 2009. *Dialektika osvícenství* Praha: Oikymenh.
- Barrow, J. D. 1996. *Teorie všeho*. Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Z. 1999. *Globalizace: důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.
- Bauman, Z. 2002. „Individually, Together.“ Pp. xiv–xix in U. Beck, E. Beck-Gernsheim (eds.). *Individualization*. London: Sage.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization*. London: Sage.
- Bednaříková, J. 2008. „Die älteste Individualisierung und die Beziehung des Individuums zu Natur und Gesellschaft.“ Pp. 5–19 in *Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university. Řada klasická N13. Graeco-Latina Brunensia*. Brno: Masarykova univerzita.
- Bell, M. M. 2004. *An Invitation to Environmental Sociology*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press.
- Berking, H. 1996. „Solidary Individualism: The Moral Impact of Cultural Modernization in Late Modernity.“ Pp. 189–202 in S. Lash, B. Szerszynski, B. Wynne (eds.). *Risk, Environment and Modernity: Towards a New Ecology*. London: Sage.
- Berlin, I. 1999. *Čtyři eseje o svobodě*. Praha: Prostor.
- Bookchin, M. 1971. *Post-Scarcity Anarchism*. San Francisco: Ramparts.
- Bookchin, M. 1980. *Toward an Ecological Society*. Montreal: Black Rose.
- Brooks, D. 2001. *Bobos: nová americká elita a její styl*. Praha: Dokořán.
- Burckhardt, G. E. 1913. *Was ist Individualismus? Eine philosophische Einführung*. Leipzig: Felix Meiner.
- Davis, J. C. 1981. *Utopia and the Ideal Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dittmar, H. 1992. *The Social Psychology of Material Possessions: To Have Is to Be*. Hemel Hempstead, UK, New York: Harvester Wheatsheaf, St. Martin Press.
- Dobson, A. 2000. *Green Political Thought*. London, New York: Routledge.
- Dorbritz, J. 2008. „Germany: Family Diversity with Low Actual and Desired Fertility.“ *Demographic Research* 19 (17): 557–598.
- Douglas, M., B. Isherwood. 1979. *The World of Goods: Towards an Anthropology of Consumption*. London, New York: Routledge.

- Dyas, S. 2000. *Nachhaltiges Verwendungs- und Entsorgungsverhalten privater Haushalte: Realisationschancen eines neuen Konsumleitbildes in Deutschland*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts-Verlag.
- Elgin, D. 1993. *Voluntary Simplicity. Toward a Way of Life That Is Outwardly Simple, Inwardly Rich*. New York: William Morrow.
- Foucault, M. 1984. *Von der Freundschaft als Lebensweise: Im Gespräch*. Berlin: Merve.
- Foucault, M. 1987. „Das Subjekt und die Macht.“ Pp. 265–294 in H. L. Dreyfus, P. Rabinow. *Michel Foucault: Jenseits von Strukturalismus und Hermeneutik*. Frankfurt am Main: Athenäum.
- Fromm, E. 1992. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko.
- Geus, M. de. 1999. *Ecological Utopias: Envisioning the Sustainable Society*. Utrecht: International Books.
- Graves, R. 2002. *Zvedá se severní vítr*. Praha: BB art.
- Hardin, G. 1968. „The Tragedy of the Commons.“ *Science* 162 (3859): 1243–1248.
- Hobson, K. 2002. „Competing Discourses of Sustainable Consumption: Does the ‚Rationalisation of Lifestyles‘ Make Sense?“ *Environmental Politics* 11 (2): 95–120.
- Johanisova, N. 2005. *Living in the Cracks: A Look at Rural Social Enterprises in Britain and the Czech Republic*. Dublin: Feasta.
- Keller, J. 1993. *Až na dno blahobytu*. Brno: Hnutí Duha.
- Keller, J. 1997. *Sociologie a ekologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, J. 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keupp, H. 1995. „Solidarisch und doch frei: Für eine kommunale Individualität.“ *Psychologie heute* 22 (7): 50–55.
- Kohák, E. 1998. *Zelená svatozář: kapitoly z ekologické etiky*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Komárek, S. 2008. *Příroda a kultura*. Praha: Academia.
- Konvička, M. 2002. „Pohřbíme (konečně) ekosystém?“ *Vesmír* 81 (3): 127–129.
- Krautová, Z., H. Librová. 2009. „Spotřeba domácností a proces individualizace v environmentální perspektivě.“ *Sociální studia* 6 (3): 31–55.
- Kysučan, L. 2007. „Individuum versus antická ekotopie.“ *Minerva, periodický sborník společenských věd* 3 (3): 48–56.
- Leopold, A. 1999. *Obrázky z chatrče a rozmanité poznámky*. Tulčák: Abies.
- Librová, H. 1987. *Sociální potřeba a hodnota krajiny*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Librová, H. 1988. *Láska ke krajině?* Brno: Blok.
- Librová, H. 1994. *Pestří a zelení: kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica, Hnutí Duha.
- Librová, H. 1999. „The Disparate Roots of Voluntary Modesty.“ *Environmental Values* 8 (3): 369–381.
- Librová, H. 2003. *Vlažní a váhaví: kapitoly o ekologickém luxusu*. Brno: Doplněk.
- Librová, H. 2005. „Proč chráníme přírodu. Dvakrát na obranu ochránců přírody.“ *Vesmír* 84 (3): 171–177.
- Librová, H. 2008. „The Environmentally Friendly Lifestyle: Simple or Complicated?“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (6): 1111–1128.
- Librová, H. 2009. „Čtyři dimenze individualizmu v environmentální perspektivě.“ *Sociální studia* 6 (3): 11–29.
- Linhart, J., M. Petrusek, A. Vodáková, H. Maříková (eds.). 1996. *Velký sociologický slovník. I., II. díl*. Praha: Karolinum.
- Lipovetsky, G. 1999. *Soumrak povinnosti: bezbolestná etika nových demokratických časů*. Praha: Prostor.
- Lipovetsky, G. 2008. *Éra prázdnoty: úvahy o současném individualismu*. Praha: Prostor.
- Lovelock, J. E. 1993. *Gaia: Nový pohled na život na Zemi*. Prešov: Abies.

- Lukes, S. 2006. *Individualism*. Oxford: European Consortium For Political Research Press.
- Mach, V. 2008. *Je freetechno environmentální?* Seminární práce kurzu Životní způsob a environmentální problémy. Brno: FSS MU.
- Maffesoli, M. 1996. *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage.
- Maffesoli, M. 2002. *O nomádství*. Praha: Prostor.
- Maniates, M. F. 2002. „Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?“ Pp. 43–66 in K. Conca, M. F. Maniates, T. Princen (eds.). *Confronting Consumption*. Cambridge, MA: Massachusetts Institute of Technology Press.
- Masaryk, T. G. 1945. *Ideály humanitní*. Praha: Čin.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno...: některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Nicholson-Lord, D. 2006. „The Numbers Game.“ *The Ecologist* 36 (9): 22–24.
- Pelikán, V., H. Librová. 2009. „Individualizace, individualismus a environmentální témata v sociologické a environmentalistické literatuře.“ *Sociální studia* 6 (3): 79–95.
- Petrusek, M. 2006. *Společnosti pozdní doby*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Portmann, A. 2008. „Přežití a zjevnost.“ Pp. 57–65 in K. Kleisner (ed.). *Biologie ve službách zjevu*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Prigogine, I., I. Stengersová. 2001. *Řád z chaosu: Nový dialog člověka s přírodou*. Praha: Mladá fronta.
- Rabušic, L. 2007. „Několik poznámek k české rodinné politice.“ *Demografie* 49 (4): 262–272.
- Ray, P. H., S. R. Anderson. 2000. *The Cultural Creatives: How 50 Million People Are Changing the World*. New York: Three Rivers Press.
- Ridley, M. 2000. *Původ ctnosti. O evolučních základech a zákonitostech nesobeckého jednání člověka*. Praha: Portál.
- Røpke, I. 1999. „The Dynamics of Willingness to Consume.“ *Ecological Economics* 28 (3): 399–420.
- Sagoff, M. 1999. „Can Environmentalists Be Liberals?“ Pp. 242–251 in M. J. Smith (ed.). *Thinking through the Environment: A Reader*. London, New York: Routledge.
- Sale, K. 1991. *Dwellers in the Land. The Bioregional Vision*. Philadelphia, Santa Cruz, CA, Gabriola Island, BC: New Society Publishers.
- Sanne, Ch. 2002. „Willing Consumers – Or Locked-in? Policies for a Sustainable Consumption.“ *Ecological Economics* 42 (1–2): 273–287.
- Sax, B. 2003. *Zvřřata ve Třetí říši. Domácí mazlíčci, obětní beránci a holocaust*. Praha: Dokořán.
- Shields, R. 1996. „Foreword: Masses or Tribes.“ Pp. ix–xii in Michel Maffesoli. *The Time of the Tribes: The Decline of Individualism in Mass Society*. London: Sage.
- Schmid, W. 1998. *Philosophie der Lebenskunst*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schmidt, C. 1993. „On Economization and Ecologization as Civilizing Processes.“ *Environmental Values* 2 (1): 33–46.
- Schroer, M. 2001. *Das Individuum der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Scruton, R. 2009. „Ochrana přírody jako konzervativní téma.“ *Bulletin Občanského institutu* [online] (208) [cit. 12. 12. 2009]. Dostupné z: <<http://www.obcinst.cz/cs/OCHRANA-PRIRODY-JAKO-KONZERVATIVNI-TEMA-c1420/>>.
- Simmel, G. 1922. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Leipzig, München: Duncker und Humblot.
- Smith, M. J. (ed.). 1999. *Thinking through the Environment: A Reader*. London: Routledge.

- Suša, O. 1997. „Životní prostředí a odpovědnost: individuální volba, komunikace, institucionální rizika.“ *Filosofický časopis* 45 (3): 426–442.
- Taylor, P. W. 1986. *Respekt for Nature: A Theory of Environmental Ethics*. Princeton: Princeton University Press.
- Tocqueville, A. de. 1992. *Demokracie v Americe I., II.* Praha: Lidové noviny.
- Tönnies, F. 1929. *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Berlin: Karl Gurtius.
- Weber, M. 1922. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I.* Tübingen: Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).